
Molnár Lehel:

Egyházi vizitáció a konfesszionalizmus korában

Abstract: Church visitation in the age of confessionalism

In the introduction to my thesis, I briefly define the concept of church visitation (Latin: canonica visitatio) I then draw attention to the value of the visitation records as a source of information. In the first part, I will discuss the visitation provisions of the Catholic Church, which was renewed after the expansion of Protestantism with the Council of Trent (1545-1563). The Council then placed the means of disciplining and regulating dioceses in the hands of the bishops. The most effective institution for implementing synodal reforms was the bishops' visitations. I briefly discuss the visitations in Hungary and in the Hungarian territories under Turkish rule, as well as their different types.

In the second part, I present the theory of the confessionalism model and its critique.

Finally, in the third part, I turn to the visitation practices of the European Protestants: Lutheran, Calvinist and, within these, Hungarian churches. In Hungary, the three main denominations: Catholic, Evangelical and Reformed are, to a similar extent, heirs of medieval Christianity. The Catholics carried on the traditions of the medieval church in organization, the Evangelicals in doctrine, and the Reformed in practice. This is why the Protestant churches have taken over the institution of visitation from the medieval church, with obvious differences of emphasis, but basically the same function.

Keywords: church visitation, Council of Trent, confessionalism, protestant churches, evangelical, reformed, Hungary

Az egyházi vizitáció vagy canonica visitatio nem más, mint kánoni, azaz az egyház törvényei által előírt látogatás. Magyarul egyházlátogatásnak, az erről készült iratot egyházlátogatási jegyzőkönyvnek nevezzük.¹ Az egyházlátogatás nem a korai újkor fejleménye az európai kereszténység történetében, hanem a katolikus egyház püspöki kor-

¹ Lásd: VARGA Imre, „A canonicavisitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége”, in *Vigilia* 2. sz. (1977): 104.

mányzatának már a VI. században kialakult ellenőrző formája, melynek gyökereit az apostoli korban kereshetjük², azonban ennek részletezése messzire vezetne.

² Az apostoli kor jogfejlődéséről megállapítható, hogy a szokásjog és a hagyományokat hitelesen őrző, magyarázó püspökök határozatai Jézus tanításában gyökereztek. Így az egyházi jogrend szakrális, teokratikus jellegű ugyan, de már korán és hangsúlyosabb mértékben feltűnt a római jog racionális módszereinek az alkalmazása is. Lásd: „Az őkeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században)”, összeállította, a szövegeket fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ERDŐ Péter, Őkeresztény írók 5, szerk. VANYÓ László, (Budapest: Szent István Társulat, 1983) 19–21., 32.

A szokásjog mentén végzett püspöki vizitációnak törvényes keretet a különböző zsinati határozatok biztosítottak. Az újabb magyar szakirodalomban Varga Imre nyomán tévesen alakult ki az az általános vélemény, hogy a vizitáció elrendelésének első zsinati nyomai a VIII. századra tehető. Lásd: VARGA Imre, „A canonicavisitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége” i. m.104; VARGA Imre, „A canonicavisitatio”, in *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 1. köt., (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1989) 337. Jóllehet Timon Ákos, Szuhay Benedek, Húszár Elemér már a 19–20 század fordulóján arról értekeztek, hogy a püspöki látogatás intézménye még korábbi időkre megy vissza. TIMON Ákos, *A visitatiocanonica a magyar egyházjogban*, (Budapest: 1884)1–2.; TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon*, (Budapest: 1908)18–19.; SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás (canonicavisitatio)*, (Miskolc: 1900)19–20.; HUSZÁR Elemér, „Az egyházmegye látogatása”, in *Hittudományi Folyóirat* 20. évf. (1909):460–461.

A nemzetközi szakirodalom Noël Coulet máig alapvető műve is rávilágít arra, hogy a VI. században a Hispániában 516-ban tartott tarragonai zsinat volt az, amelyik első alkalommal a régi szokásokra hivatkozva elrendelte az évenkénti püspöki vizitációt. Lásd: COULET, Noël, *Les visites pastorales*, Typologie des surces du Moyen Âge occidental, Fasc 23 (Turnhout Belgium: Brepols, 1977)21.

Ebben az összefüggésben a régi szokások alatt elsősorban a 370. évi laudiceai tartományi és a 451. évi chalcedoni egyetemes zsinati határozatok értendők. Itt már vizitáló presbiterokról is említést tesznek, ami azt jelenti, hogy a püspök nem csak személyesen, hanem helyettesei által is gyakorolta a látogatást. Lásd: TIMON Ákos, *A visitatiocanonica a magyar egyházjogban*. m. 1.

A későbbi zsinatok továbbra is elrendelték az évenkénti vizitálást, ugyanakkor részletesen meghatározták a látogatások célját. A lugoi zsinat 569-ben azért döntött újabb egyházmegyek létrehozásáról, mert a püspökök, a joghatóságuk alá tartozó területeknagysága miatt, képtelenek voltak évenként eljutni az összes egyházközségbe. Lásd: DAVID, Pierre, *Étude historique sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle*, Collection Portugaise, Publiée Sous Le Patronage De L'Institut Français Au Portugal 7ème Volume (Lisbon, Paris: 1947)19.

Az egyházlátogatási vagy vizitációs jegyzőkönyvek azon forrástípushoz tartoznak, amelyek sem a magyarországi, sem pedig az erdélyi történetírásban nem kapták még mindig meg azt a figyelmet, amelyet joggal megérdemelnének, hiszen ezek a kora újkori és újkori művelődés-, egyház-, iskola-, helytörténeti, valamint néprajzi kutatásokban számos új eredményt hozhatnak, új összefüggésekre világíthatnának rá.³ Azoknak, akik jelenleg alapkutatásokat végeznek, a levél- és kéziratári források feltárás mellett a nemzetközi szakirodalom modern kérdésfeltevései szerint is értékelniük kell a kútforrásokat.

A külföldi szakirodalom is egyetért abban, hogy a 16. század derekával új korszak kezdődött, melynek lényege a konfesszionalizálódásban ragadható meg. Ekkor alakulnak ki a protestáns felekezetek, és a katolikus világban a tridentin zsinattal kezdetét veszi az egyház megújulása, szervezeti kereteinek az újragondolása.

A tridentin zsinat vizitációs rendelkezései és azok magyarországi végrehajtása

A protestantizmus térhódítása és a belső bomlás évtizedei után a 16. század második felében, a tridentin zsinat (1545–1563) határozatai nyomán megújult a katolikus egyház. A zsinat utáni évtizedekben a katolikus egyházban alsóbb szinten is végbement változásokat joggal nevezhetjük tridentin reformnak. A papság fegyelmének helyreállítása érdekében több mint 100 kánont fogadtak el, nagyobb részüket az utolsó három ülésen 1563-ban. A zsinat továbbá az egyházmegyéek fegyelmezésének és rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe adta.⁴ Így lett a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció, amit éppen ezért részletesen szabályoztak és szigorúan meghatározták a menetét.

³ KOVÁCS András, KOVÁCSZsolt, *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I., 1727–1737*, (Kolozsvár: Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002)5–19.

⁴ GÁRDONYI Máté, „A katolikus egyház tridentin reformja”, in *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*, szerk. GÖZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009)46.

A kánon értelmében a pátriárkák, prímások, érsekek és püspökök nem mulaszthatták el saját egyházmegyéjük meglátogatását. A látogatást személyesen kellett elvégezniük és csak törvényes akadályoztatásuk esetén látogathatott helyettük az általános helynök vagy egy megbízott vizitátor. Az egyházmegye nagy kiterjedése esetén is annak legnagyobb részét évente meg kellett látogatniuk, hogy majd a következő évben vagy személyesen vagy a vizitátorok által végül mindegyik parókiára eljussanak. A zsinat továbbra is meghagyta a főesperesi és az esperesi vizitálást, de ettől kezdve már nem a saját hatáskörükönél fogva, hanem csak püspöki engedéllyel, illetve megbízás alapján végezheték ezt a munkát, amiről egy hónapon belül írásos jelentést kellett tenniük előljárójuknak.⁵

Magyarországon a főesperesi látogatás azért is kapott külön jelentőséget, mert a Szent István király által alapított egyházszervezetben a főesperes a világi közigazgatás várispáni hivatalának egyházi megfelelője volt, és hatásköre a várhoz tartozó falvakra terjedt ki. Az ispán volt az ispánság katonai, közigazgatási, bírói vezetője, az egyházban pedig a főesperes gyakorolt hasonló hatalmat. Ilyen értelemben a főesperes nemcsak mint a püspök megbízottja, hanem mint államhatalmi kiküldött is szerepelt.⁶

A kánoni látogatás tridenti előírása nem jelentett újdonságot, hisz az a korábbi (ókori, középkori) zsinati határozatok megismétlése volt, ellenben mégis a konkrét ellenreformációs törekvésekhez, szükségletekhez igazodott. Nevezetesen megszervezésének célja az volt, hogy felmérjék és írásba foglalják az egyház plébániáinak, plébánosainak a jövedelmét és a bevételeit, ezzel mintegy fedezetet is adva a lelkészeknek megélhetésük biztosításához. Másrészt hivatott volt a híveket megvédeni az egyházi túlkapásokkal szemben, és az egyre terjedő eretnekség, azaz a protestantizmus feltérképezése, ellenőrzése és

⁵ A tridenti zsinat idevonatkozó határozatait lásd: *The Council of Trent. Session XXIV, Chapter III.* <http://www.thecounciloftrent.com/ch24.htm> (Utolsó letöltés 2021. november 21.)

⁶ VARGA Imre, „A canonicavisitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége” i. m. 104.; VARGA Imre, „A Győri Székesegyház Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből”, in *Arrabona* 13. (1971):177.

pontos leírása is feladataik közé tartozott. Továbbá a vizitáló főpap vagy helyettese kérdéseket tett fel a templom épületére, az oltárra, az oltárképre, a szent edényekre, ruhákra, a templom könyveire, irataira, a papok és tanítók életkorára, műveltségére, képzettségükre, nemzetiségükre, erkölcsükre vonatkozóan. Emellett a hívek szokásairól, erkölcsi magatartásukról, az egyházi fegyelem betartásáról is adatokat gyűjtött.⁷

A tridenti zsinat határozatainak végrehajtása egész Európában nehézségekbe ütközött, ezért a katolikus megújulás fénykora tulajdonképpen a 17. század elejére tehető.⁸ Magyarország ebből a szempontból nem különbözött a katolikus Európa más államaitól, a külpolitikai helyzete, a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása, a török terjeszkedés megállításának prioritása, továbbá a reformáció gyors térhódítása következtében a magyar katolikus egyház csak a 16. század második felében fogott hozzá sorainak rendezéséhez.

A Tridenti zsinat dekrétumait ugyan 1579-ben a győri egyházmegyében ünnepélyesen kihirdették, de mint Hermann Egyed megállapítja, „a zsinat határozatai formális kihirdetés nélkül mentek át nálunk a gyakorlatba”.⁹ Eltekintve ettől, a tridenti zsinattal párhuzamosan a 16. századi magyar országgyűlések ismételen elrendelték, hogy a püspököket és főespereseket küldjék ki vizitálásra és munkájukban a földesurak ne akadályozzák, hanem sokkal inkább segítsék.¹⁰

A protestánsokat továbbra is a katolikus joghatóság alatt állóknak tekintették. Oláh Miklós érsek a birtokáról például, már 1559-ben közel 300 protestáns papot üldözött el, de miután felismerte, hogy ezzel a módszerrel nem lehet megnyerni, visszahódítani a híveket, a

⁷ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. TOMISA Ilona, (Budapest: Osiris Kiadó, 2002) 14.

⁸ GÁRDONYI Máté, „A Trentói zsinat teológiai jelentősége”, in *Vigilia* 5. sz. (1999):338.

⁹ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, *Dissertationes Hungaricae Ex Historia Ecclesiae*, (München: Aurora Könyvek, 1973)221.

¹⁰ TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon* i. m. 20.

Tridentinum szellemében a megoldást inkább a papok hitének és hivatásukhoz való hűségük megerősítésére fektette. Ettől kezdve a klérus lelkiiségének megújítását további egyházmegyei vizitációk és zsinatok segítségével próbálták helyreállítani. Az 1611. az 1629. és az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinatok a főespereseket hivatalvesztés terhe mellett kötelezték az évenkénti vizitálásra. Pontosan meghatározták a vizitálás menetét és azokat a kérdéseket, amelyekre a vizitátoroknak választ kellett kapniuk. A főespereseknek az egyházlátogatás eredményéről húsvét előtt jelentést kellett benyújtaniuk a megbízójuknak és a gyülekezetekben tapasztalt hibákat, visszaéléseket már a helyszínen orvosolniuk kellett. A látogatási előírások három fő kérdéskörre szorítkoztak, nevezetesen a templomra, ezen belül a felszerelésekre, a liturgikus kellékekre, az oltáriszentségre, misék megtartására, az anyakönyvek vezetésére, olajok őrzésére stb. Kitértek a papok életmódjára, miképpen viselik gondját a híveknek, végül a hívek lelki életére, járnak-e misére, húsvétkor gyónnak-e. Továbbá a főespereseknek gondoskodniuk kellett arról is, hogy a tanítók letegyék a hitvallást és a gyerekeket a keresztényi életre oktassák.¹¹

A hódoltsági katolikus vizitáció

Az európai török hódoltság területén, ahol nem voltak püspökök, vagy pedig azok nem laktak az egyházmegyéjükben, a tridenti zsinat végzéseit apostoli (azaz közvetlenül a pápa által kiküldött) vizitátorok ismertették az alsópapsággal.¹² A vizitátorok és a misszionáriusok dél felől, Boszniából vagy Raguzából érkeztek a hódolt Magyarországra, ugyanis a belgrádi missziós püspökök alá rendelték ezt a területet, hisz a királyi országrész katolikus egyháza a megszállt területekre még nem tudott kellőképpen odafigyelni. Az első ilyen apostoli vizitátor a ferences püspök Ragusai Bonifác (Bonifacije Drakolica) volt 1581–1582 között, aki Szlavóniában, Pécsen és Temesváron látogatta

¹¹ Lásd bővebben: TIMON Ákos, *A visitatiocanonica a magyar egyházjogban* i. m. 9–11.; BEKE Margit, „Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)”, *Srignonium Antiquum* 3 (Budapest: Márton Áron Kiadó 1994) 22–23.; SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II. köt., (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1985) 165.

¹² TÓTH István György, „A Trentói zsinat és Magyarország”, in *Vigilia* 5. sz. (1999): 347.

meg az egyházközségeket. 1587 és 1612 között a ragusai bencések, a ferences Bernardino da Ragusa és egy domonkos szerzetes vizitált Pozsega és Temesvár környékén, akik eljutottak közel száz településre. Jelentéseikben informálták az Apostoli Szentszéket az ott élő katolikusok vallási helyzetéről, spirituális igényeikről.¹³

Magyarországon 1612-től egészen a török hódoltság végéig a ferencesek mellett a legjelentősebb missziós, vizitáló munka – főleg a Dél-Dunántúlon Baranyában, Somogyban és Kalocsa környékén, ezenkívül Gyöngyösön és Temesváron – a jezsuitákhoz köthető. Ezek a szerzetesek az általuk alapított kollégiumaikból és missziós állomáshelyeikről rendszeresen látogatták az ország falvait, városait, azaz az elsődleges céllal, hogy a prédikációikkal erősítsék az egyház tagjainak hitét, a nem katolikusokat pedig visszatérítsék az egyházba.¹⁴

A vizitáció fajtái

A katolikus kánoni látogatásokat három csoportba sorolhatjuk. Első helyen a generálissima vizitációt emeljük ki, amely a legáltalánosabb és az egész egyházmegyére kiterjed. A második az általános vagy generális vizitáció, amely a főesperességek területére vonatkozik, a harmadik pedig a részleges vagy parciális vizitáció, amely az esperességek területére terjed ki.

Magyarországon a Tridentinum utáni korszakban a személyesen elvégzett püspöki látogatásra csak ritkán került sor, helyette a főesperes vizitált.¹⁵ Az ilyen generális vizitációnak elengedhetetlen feltételét képezte – a püspöki mellett – a királyi megbízatás is, az úgynevezett *mandatumvisitatorium*, *literaevisitatoriae*. A király mint az egyház legfőbb kegyura jogait tetszés szerinti formában, azaz a katolikus egyház intézményei útján is gyakorolhatta, ő döntötte el, hogy szük-

¹³ Lásd bővebben: MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*, (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003)14–16.; TUSOR 2008a. 32–33.

¹⁴ SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II. köt.i. m. 166.

¹⁵ VANYÓ Aladár Tihamér, *A plébániatörténetírás módszertana*, (Pannonhalma: 1941)32–33.

séges-e a vizitálás vagy sem, hisz a látogatók ellátása a papságra és a népre nehezedett. A vizitációs megbízásért a püspök folyamodott a királyhoz, de magát a mandátumot annak a főesperesnek a nevére állították ki, aki a látogatást végezte.

A királyi mandátum az illető terület minden rendű és rangú lakójához szólt, utasítva őket, hogy támogassák a vizitátorokat, nyissák ki a templomaikat, mutassák be a felszereléseket és kegyszereket, valamint számoljanak el az egyházi jövedelemmel, és persze a pap legyen velük szemben jóindulatú.¹⁶ A főesperes a királyi megbízás birtokában nem tett különbséget a felekezetek között, a vizitálást megpróbálta kiterjeszteni a más vallásúakra is. Mindezt azon jogcímen tette, hogy a protestáns gyülekezetek jórészt katolikus parókiákból alakultak ki, tehát a katolikus egyház saját jogát gyakorolja, amikor mindezt számonkér az új birtokostól, jelezve, hogy az elvett javakra igényét igyekszik továbbra is fenntartani.

A protestáns egyházközségek azonban nem akarták befogadni a vizitáló főespereseket, nem voltak hajlandók megnyitni templomaikat, jövedelmeikről felvilágosítást adni. Az országgyűlések biztosította szabad vallásgyakorlatra hivatkozva tagadták, hogy a katolikus püspök vagy főesperes joghatósága alá tartoznának.

I. Lipót által kiadott megbízólevelekben például explicite is benne volt, hogy a látogatási jog a protestánsokra is kiterjedt.¹⁷ Ez nem volt véletlen, hisz a császár abszolutisztikus kormányzási rendszerét vallási téren úgy érvényesítette, hogy a magyar király főkegyúri jogára hivatkozva az országgyűlések vallásügyi határozatait önkényesen saját politikai érdekei mentén értelmezte. Ennek eredményeképpen jött létre a királyi *explanatiok* és *resolutiok* rendszere.

Az 1681-ben Sopronban tartott országgyűlésnek a szabad vallásgyakorlatról szóló határozatát 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldinum* úgy alakította át, hogy különbséget tettek magán és nyilvános

¹⁶ TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon*. m. 22–23.

¹⁷ I. Lipót 1672. augusztus 31-én kelt mandátumában Bársony György nagyváradi püspököt felhatalmazza, hogy meglátogasson minden parókiát, az akatolikusokét is. Lásd: VARGA Imre, „A canonicavisitatio”, in *Magyar egyháztörténeti vázlatok* I. köt. i. m.345.

vallásgyakorlat között. Ez utóbbit a protestánsok csak az artikuláris helyeken gyakorolhatták, azaz olyan településeken, ahol a törvény biztosította számukra, hogy templomot építsenek és lelkészt tartsanak. A nem artikuláris helyeken protestáns papok nem működhettek, de e falvak lakói elmehettek az artikuláris helyeken levő istentiszteletre, igénybe vehették az ottani szolgáltatásokat, ha a lakhelyük szerinti illetékes katolikus papnak előre megfizették a stóla pénzt. Az artikuláris helyeken kívül élő protestánsok a katolikus papnak kötelező módon csak stólát fizettek, de az 1701. április 9-én kelt királyi pátens értelmében a plébánia minden teherviselésében a katolikusokéval egyenlő mértékben kellett részt vállalniuk. Ezenkívül a töröktől visszaszerzett úgynevezett újszerzeményi területekre (*neoaquisita*) a vallási engedmények nem vonatkoztak, azokon egyedül a római katolikus egyháznak volt létjoga. A fentiek alapján érthető, hogy a vizitáló főesperesek miért is fordítottak olyan nagy hangsúlyt a plébániai ingatlanok, ingóságok felmérésére, leltározására, hisz az általuk elkészített jegyzőkönyvekbe felvett adatok a jövőbeni intézkedések alapjául szolgáltak. Ennek tudható be, hogy a protestánsok sok helyen ellenszenvvel fogadták a vizitátort, olykor megalázó és életveszélyes helyzetbe hozva őket.¹⁸

Ezek a rendeletek adták meg a jogi alapot a további templomfoglalásokra, erőszakosságokra. Erdélyben a Habsburg berendezkedés kezdetén jobb volt a protestánsok helyzete, mert rájuk nem vonatkoztak az említett rendeletek. Lipót a négy bevett vallás szabadságának megtartását ígérte az úgynevezett *Diploma Leopoldinum*-ban, de az ellenreformációs túlkapásoknak köszönhetően a 18. század elejére már csak formálisan tartották fent a receptareligió elvét.

A 18. század elejére a katolikus egyház visszaszerezte hatalmi túlsúlyát a Habsburg birodalomban, a protestánsok pedig főleg Európa északi és nyugati államaiban. Az abszolutisztikus uralkodók valláspolitikájának elsődleges szempontjai az államvallás szervezetének kiépítése, annak anyagi eszközökkel és kiváltságokkal való támoga-

¹⁸ VARGA Imre, „A Győri Székesegyház Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből” i. m. 178.

tása volt, valamint az elnyomott egyházakat meg akarták győzni, hogy helyzetükben az elkövetkezendő időben nem remélhető változás. A Habsburgok protestánsellenes magatartása is ezt az európai mintát követte.

Bár a magyarországi protestánsokat érintő rendeletek elviekben tettek némi engedményt: az 1731. évi *I. Carolina Resolutio* többek közt kimondta, hogy a reformátusok és evangélikusok a királyhoz felterjesztett kérelem alapján választhatnak szuperintendenseket, majd az 1734-es *II. Resolutio* négy-négy szuperintendens választását engedélyezte. Ez a két rendelkezés a katolikus egyház eddigi tejhatalmú vizitálási jogát némileg korlátozta, hisz mindkét *Resolutio* leszögezte, hogy ettől kezdve az artikuláris helyeken a protestáns papok felett fegyelmi és felügyeleti jogot csak a szuperintendensek gyakorolhatnak. A főesperesek vizitálási jogköre ezeken a helyeken mindössze a kerestség szentségének kiszolgáltatására nézve maradt fenn, a nem artikuláris helyeken azonban továbbra is korlátlan hatalommal bírtak. Ez a jogi helyzet egészen II. József *Tűrelmi Rendeletéig* tartott.¹⁹

A gyakorlatban azonban nem a két *Carolina Resolutio*-ban foglaltak szerint jártak el. Nem vált magától értetődővé az, hogy az artikuláris helyeken a szuperintendensek vizitálási jogkörüket minden további nélkül gyakorolhatták volna. Próbálkoztak ugyan, de az 1748. május 6-i királyi leirat szigorúan megtiltotta nekik a látogatást előírva, hogy generális vizitációt csak katolikus püspök vagy helyettese végezheti előzetes kérelemre adott királyi mandátum alapján. A vizitáció továbbra is az uralkodó katolikus egyház előjoga maradt.

III. Károly nagy gondot fordított a katolikus egyház parókiális szervezeti életének helyreállítására és a papok fizetésének rendszabályozására. 1732-ben a királyi kamara előterjesztése alapján a nélkülözhető parókiák megsegítésére a III. Ferdinánd által 1650-ben tett alapítvány évi dotációját 6000 forintról 16000 forintra emelte. A következő évben, 1733. március 7-én kelt leiratában pedig a támogatás kezelésére felállította a *Plébánosok Kassáját* (CassaParochorum) Pozsonyban. Ennek értelmében a papoknak járó évi fizetés minimumát 150

¹⁹ TIMON Ákos, *A visitatiocanonica a magyar egyházjogban* i. m. 18–19.

forintban állapították meg, és ahol ezt az összeget helyi forrásból nem tudták biztosítani, ott a hiányt a fentnevezett kasszából folyósították. A rendelet végrehajtásának legfőbb eszközéül a vizitációt tették, hiszen a látogatások alkalmával mérték fel, hogy kiknek kell segínyt adniuk, és hol kell új parókiákat szervezniük. Továbbá a földesúr-patrónusoknak kötelességévé tették, hogy az egyházi ingatlanok felépítésére, a plébános és a tanító ellátására szükséges földeket a közösből kiszakítsák és rendelkezésre bocsássák. A földeket a híveknek kellett megművelniük, de az ő indokolatlan és igazságtalan megterhelésüket kerülniük kellett.²⁰ A rendeletnek kiemelkedő hozadéka az, hogy a királyi hatalom jóllehet a *mandatumvisitatorium*mal már a korábbi századokban is befolyást gyakorolt az egyházlátogatásra, most ez a befolyás azáltal nyert még nagyobb jelentőséget, hogy a vizitációknál már nem elegendő az egyházi képviselőt a főesperes személyében, hanem előírták a világi hatóság részvételét, a megyékben egy megyei, a városokban egy városi tisztviselő által, sőt később a Helytartótanács a földesúr jelenlétét is kötelezővé tette. Ettől kezdve a kánoni vizitáció fokozatosan elvesztette szigorúan vett egyházas jellegét és mivel a világi hatóság jelenlétében készültek a jegyzőkönyvek azok hiteles köziratokká váltak.²¹

Konfesszionalizmus és a protestáns vizitáció

A 16–17. század felekezeti küzdelmeit a 19. század második felében a reformáció és ellenreformáció fogalom-párral definiálták, amely elsősorban Leopold von Ranke hatására vált kizárólagossá a protestáns, valamint a világi történetírásban. Azonban az elmúlt több mint 50 év kutatásai, elsősorban ugyancsak a német történetírásban zajló diskurzus, gyökeres szakítást jelentett a felekezet-definícióhoz tapadt ezen korábbi reformáció–ellenreformáció ellentéppárral, sőt a Hubert Jedin által bevezetett és használt reformáció – katolikus reform – el-

²⁰ VARGA Imre, „A canonicavisitatio”, in *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 1. köt. i. m. 347.

²¹ TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon* i. m. 26–28.

lenreformáció fogalmakkal is.²² Ezek helyét, az 1980-as években Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling által kidolgozott koncepció szerint, a *Konfessionsbildung* felekezetépítés és a *Konfessionalisierung* konfesszionizálódás, vagyis felekezetszerveződés foglalta el. A két szerző által összetett elméletté formált konfesszionizációs modell kiindulópontja nagyon leegyszerűsítetten az a felismerés volt, hogy mind a három nagy németországi felekezetben (katolikus, evangélikus, református) párhuzamba állítható folyamatok figyelhetők meg. Az egyes felekezetek, miközben egymással szemben határozták meg önmagukat, messzemenően azonos paradigma szerint szervezték belső életüket.²³ Ez a teória azonban még évtizedek után is alig váltott ki visszhangot a magyarországi kutatásban. Ennek okait és ezen német konfesszionizációs modell alkalmazásának dilemmáit Balázs Mihály egy 2014-ben megjelent tanulmányban járta körül.²⁴ A fogalmi tisztázás rendjén Balázs felhívta a figyelmet arra, hogy az itthoni fejekben olykor összekeveredik a *Konfessionsbildung* a *Konfessionalisierung* gal, az előbbi a felekezetépítést, a dogmatikai tanrendszer és hitvallások kialakulását jelenti, azaz egy egyháztörténeti esemény, míg az utóbbit azt értjük, „ahogyan e hitvallások hatására és szellemében átfőrmálódik a gazdaság, a társadalom, az államiság, a politika, a kultúra, a családok és az erkölcsök egészének világa”²⁵, vagyis egy egyetemes társadalomtörténeti folyamattal állunk szembe. Balázs továbbá részletesen tárgyalja Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard koncepcióját górcső alá vevő kritikai reflexiókat is, amelyek leg-erőteljesebben az egyháztörténeti mőhelyekből érkeztek. Itt csak az

²² Leopold von Ranke Németország újkori történetének periodizációs kiindulópontjává tette a reformáció-ellenreformáció fogalompárt, miszerint a reformációt követi az ellenreformáció. Ennek és a Hubert Jedin reform kulcsszavai köré rendeződő értelmezés részletes kifejtését lásd: GÁRDONYI Máté, „A katolikus egyház tridentin reformja” i. m. 35–36.

²³ A német történetírás a konfesszionizációs modell 10 kategóriáját különbözteti meg. Ennek bővebb áttekintését lásd: TUSOR Péter, „Felekezetszerveződés a kora újkorban”, *Vigília* 1. sz. (2008): 12–18.

²⁴ BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció”, in *Korall* 57. sz. (2014): 5–26.

²⁵ Uo.: 6.

evangélikus Thomas Kaufmann nevét említjük, aki többek közt az elmélet legproblematiszabb részét, a konfesszionalizáció és a modernizációs törekvések összekapcsolását bírálta, vagyis azt, hogy a modern világ előzményének tekintik mindazt, amit a nagy egyházak a konfesszionalizáció jegyében létrehoztak. Kaufmann szerint nem feltétlen a nagy felekezetek, a megingathatatlan vallási, politikai és társadalmi erők voltak a modernizáció előmozdítói, hanem a rajongók, spiritualisták, sociniánusok, disszidensek, a radikális reformáció képviselői, ezeknek kisebb csoportjai vagy éppen magányos, marginális szereplői.²⁶ Balázs szerint Kaufmann ezen nézetének is szerepe lehetett abban, hogy a német kutatás utóbbi évtizedében markánsan jelen van a felekezetekből kilógó, a konfessziók határait átlépő jelenségek kutatásában.²⁷

A konfesszionalizmus modelljének Erdélyre való alkalmazását HarmKlueting, KristaZach eredményeire támaszkodva kísérelte meg. A kutató összegzőképpen megállapította, hogy a kialakulóban lévő állam etnikai és vallási sokszínűsége, földrajzi és politikai határhelyzete, a fejedelmi hatalom és a rendek erejének ingadozása, a katolikus hierarchia korai felszámolása, valamint a török politika keresztényekkel szembeni közömbössége miatt az általa *Staatskonfessionalisierung*-nak nevezett etatista németországi tartományi modell nem jutott érvényre az erdélyi fejedelemségben, még a kisebb területeken, a nemesség birtokain sem zajlott le az alattvalók felekezeti egyneműsítése. Sokkal inkább *Gruppenkonfessionalisierung*-ot, vagyis társadalmi csoportok mentén kialakuló felekezetesedést észlelt.²⁸ Klueting szerint tehát, mindenütt a vallási egységesülés irányában ható folyamat nyelvi határok mentén valósult meg, és ezért a felekezet cseréjét nyelvváltásnak is kellett követnie. Vele szemben Balázs Mihály Pirnát Antalra támaszkodva, Jakab Eleket is cáfolva kifejti, hogy Erdélyben nem beszélhetünk a felekezetiesedés nyelvi meghatározottságáról, és sem Kolozsvárott, sem máshol a református vagy az antitrinitárius hit felvétele nem jelentette sem a nyelvet, sem

²⁶ Uo.: 11–12.

²⁷ Uo.: 12.

²⁸ Uo.: 14–16.

az etnikai identitás elvesztését. Ennek elokvenspéldája, hogy az 1570-es évek végére a majdnem teljesen unitáriussá lett Kolozsváron megalakult egy szász unitárius gyülekezet is, amelyik egyre gyengülve ugyan, de fennmaradt egészen a 18. század elejéig.²⁹ Végül Balázs sommásan megállapítja, hogy „A német kutatók tipológiai rendszerében tehát akkor találhatják meg igazi helyüket az erdélyi jelenségek, ha szembenézőnk a vallási élet formálóinak s egyes településeknek az átöröklött középkori szisztémából eredeztethető bonyolultságával.”³⁰

Amint a fentiekből láthatjuk, ha a konfesszionalizmus elméleti rendszerét nem is lehet teljességében alkalmazni a felekezetképződés leírására, mégis olyan kapaszkodókat biztosít, amelyek mentén megragadhatjuk az országok, régiók szerinti sajátosságait. A kor kihívásaira érkező felekezeti válaszok között hasonló törekvések mutathatók ki, nincs alapvető különbség katolikus és protestáns tudomány, irodalom, oktatás, propaganda között. Maga a katolikus egyház is a 16. század végére olyan jelentős szervezeti és intézményes átalakuláson ment keresztül, a dogmatikait leszámítva, hogy bizonyos jellemzőit figyelembe véve jobban hasonlított a reformált egyházakhoz, mint középkori önmagához. Ez azt is jelenti, állapítja meg Molnár Antal, „hogy a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit.”³¹ Témánkhoz közelítve: ennek tudható be, hogy a protestáns egyházak a középkori egyház vizitációs intézményét is átvették, nyilván hangsúlyeltolódásokkal, de alapjában véve ugyan azt a funkciót betöltve.

A lutheri egyház vizitálása

Luther a hit szempontjából közönyösnek, adiaphoronnak tartotta az egyházkormányzást, nem fektetett olyan nagy hangsúlyt arra, hogy

²⁹ Uo.: 17.

³⁰ Ua.

³¹ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005)13.

egy megreformált egyházszervezetet alakítson ki. Ez a passzivitása vezetett oda – állapítja meg Bucsay –, hogy a német fejedelmi felsőség szükségét érezte a beavatkozásnak, annak, hogy átvegye a kezdeményezést és magához ragadja az egyházkormányzást. Természetesen ehhez hozzájárult az is, hogy a világi felsőbbség a kegyúri hatalmát ki akarta terjeszteni a volt katolikus birtokokra.³² Tehát a világi felsőbbség miután áttért a protestáns hitre, az egész általa vezetett területet (városok, fejedelemségek, örgrófságok) evangélikusnak hirdette ki. Támogatta az egyházat és az egyháziakkal együtt abban vezető funkciót töltött be. Az egyház működésének jogi alapját az egyházalkotmány jelentette. A disciplina megalkotására az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés után került sor, amikor az államok szabad kezet kaptak vallási kérdésekben intézkedni. Abból az elvből indultak ki, hogy ha a világi uralkodó felelősséget vállal az egyházért, akkor saját birodalma lakóinak lelki fejlődéséért is felelős. Ez azért vált szükségessé, mert egyfelől a korábbi püspöki kompetenciák megszűntek, amelynek következtében az egyházi működésben új keletkezett, másfelől azért, mert a reformációt esetleg elutasító püspökök szerepét másra kellett átruházniuk. Világosan kellett artikulálni tehát, hogy ki veszi át ezt a szerepkört, kinek mire van joga, kinek mi a kötelessége, illetve mi az a norma, amelyhez az egyház tanbelileg és szervezetiileg igazodik. Ezen túl a rendet, az alkotmányosságot a gyülekezetekben is érvénybe kellett léptetni, sőt ezt a folyamatot is ellenőrizni kellett.³³ Az ellenőrzés leghatékonyabb formája a vizitáció volt. Nikolaus Hausmann evangélikus prédikátor 1524-ben javasolta a vizitációk elindítását, amit Luther kezdetben ellenzett. 1525–1527 között azonban már ő maga több levelet is írt³⁴ Állhatatos János (Johann Der Bestän-

³² BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban”, in *Református Egyház* 1. sz. (1964): 196.

³³ GÖRÖZDI Zsolt, „A protestáns egyházrendek problematikája a reformáció egyházaiban a 16. században”, in *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 4. sz. (2008): 46.

³⁴ SCHAFF, Philip, *History of the Christian Church*, Volume VII., Modern Christianity, The German Reformation, Christian (ClassicsEtherealLibrary: 2002) <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc7.ii.v.xiii.html> (Utolsó letöltés 2021. november 21.) 357.

dige) Weimar szász választófejedelméhez, s ezekben sürgette, hogy rendeljen el négy személyből álló közös világi és egyházi vizitációt, mint a gyülekezeteknek szeretetszolgálatként nyújtandó külső segítséget.³⁵ A reformáció tanait átvevő gyülekezetek működését segíteni és irányítani kellett, lelki és hitbeli megerősödésüket felkarolni. Meg kellett akadályozni a tanbeli romlásokat, elferdüléseket. Ellenőrizni kellett a lelkészek személyét, hithűségét, munkáját, a nép és az ifjúság nevelését, meg kellett határozni az istentiszteletek formáját, rendjét stb. A katolikusoknál eredetileg a püspökök vagy a főesperesek hatáskörébe tartozó vizitáció, – amely időközben deformálódott, a visszaélések táptalaja lett – most megújult formájában alkalmassá vált a gyülekezet ellenőrzésére, a nevelésére és az ott folyó munka koordinálására. A vizitáció az egyház önkontrolljává vált, melynek segítségével folyamatosan lehet korrigálni annak életét, miközben az új tanterjesztésének egyik elengedhetetlen eszközévé is vált.³⁶

Az uralkodó 1527 februárjában négy személyt – köztük Melanchthont – bízott meg a vizitálással, akik azonban részletes útmutató hiányában nem tudtak elég hatékony munkát végezni. Az addigi egyházlátogatási tapasztalatok alapján Melanchthon a szász választófejedelemségben először 1527-ben latinul, majd a következő évben Luther revideálásával és előszavával német nyelven is megjelentette a vizitátorok számára a lelkészek tanításáról szóló könyvet, amely együtt az evangélikusok első jelentős és mindmáig legnagyobb hatású egyházrendje lett.³⁷

Luther a kötet előszavában az apostolok példáján keresztül világított rá a püspöki hivatal elsődleges céljaként a vizitálás fontosságára.

³⁵ Wollenburg, George F., „An Assessment of LCMS Polity and Practice on the Basis of the Treatise”, in *Concordia Theological Quarterly*, Volume 49, Nr. 2–3. (1985): 90.

³⁶ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára, 1528”, in *Theológiai Szemle*, 1. sz. (2006): 22. és részletesebben: GÖRÖZDI Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2014.

³⁷ A latin mű címe: Melanchthon, Philipp, *Articuli de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae*, (Wittenbergae: 1527); a német kiadás címe: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen*, (Mergburg: 1528).

Felrótta, hogy a püspökök, ahelyett, hogy az egyház felügyelőjeként működnének, elvilágiasodtak és elhanyagolták spirituális kötelességüket. Luther úgy gondolta, hogy a „*tiszta evangéliumhoz*” való visszatérés a valódi püspöki méltóság visszaállítását is megköveteli. Mivel nem talált megfelelő embert, – akinek meglett volna az autoritása vagy istentől származó parancsa – a választófejedelmet, mint istentől rendelt vezetőt (Róm 13.) kérte föl, hogy gyakorolja az evangélium védelmét.³⁸

Melanchthon műve kettős céllal készült. Egyfelől a későbbi vizitátorok számára zsinórmértékül kívánta állítani a gyülekezetszervezést és építést illetően, ebbe beleértve a reformatori tanrendszerbe való bevezetést. Másfelől a gyülekezetek számára egyházrendként kellett szolgálnia. Ezzel párhuzamosan a mű arra is vállalkozott, hogy a konfesszionalizálódás időszakában, a fentebb említett püspöki struktúra elutasításával keletkezett ekkleziológiai vákuumot betöltse.³⁹ Az 1528–29. évi egyházlátogatások után, – amelyeken már Luther is részt vett – vált általánossá az egyházrendtartás szerinti szuperintendensi tisztség megszervezése. A tisztség betöltésével a fejedelem rendelkezett és egy-egy szuperintendensi terület pontosan megfelelt a politikai közigazgatás körzeteinek. A létrejött új fejedelmi egyházkormányzás, legfontosabb szerve a konzisztórium lett, melynek tagjai a vizitáló küldöttséggel voltak azonosak.⁴⁰

A szuperintendensek feladatává vált a vizitálás, miután a lelkészek fölé helyezték őket, munkájuk ellenőrzésére. Felügyelniük kellett a lelki munka menetére, a tiszta evangélium hirdetésére. Hivatalukhoz tartozott a leendő papok vizsgáztatása is, hiszen az ő munkájukat ettől kezdve a legfontosabbnak ítélték az egyházban. Ha a szükség úgy kívánta, akkor beszámoltak a választófejedelemnek a problémákról, hogy orvosolni lehessen azokat, de ahogy Luther megfogalmazta, az uralkodó nem azért rendeltetett, hogy a tanításba beleszóljon, hanem

³⁸ SCHAFF, Philip, *History of the Christian Church* i. m. 357.

³⁹ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára, 1528” i. m. 22.

⁴⁰ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban” i. m. 197.

hogy visszaállítsa a békességet és a rendet.⁴¹ A szuperintendensek a világi felsőséggel együtt a korábbi püspökök jogkörét gyakorolták. A világi urak kezébe a korábbi püspöki kompetenciához tartozó organizációs feladatok kerültek, a szakrális és kultikus teendők pedig a szuperintendens jogkörében maradtak.

A kálvini egyház vizitálása

A kálvini reformált egyházban a vizitáció fontosságával és annak rendszabályozásával csak az 1540-es évek közepétől kezdtek foglalkozni. Kálvin 1541-ben született genfi egyházrendje sok református egyház, valamint gyülekezet számára szolgált etalonként, és gyakorlatilag a mai napig hivatkozási alap a református teológiában. Olyan artikulusokat tartalmaz, amelyek a város és a környék lelkészei közti egységet és fegyelmet szabályozzák, ugyanis előírja, hogy kötelesek időről időre összegyűlni, elsősorban azért, hogy értékeljék, bírálják egymás munkáját. Az 1544-es májusi genfi tanácsi jegyzőkönyvekből azonban világosan látszik, hogy ennek ellenére hiányoztak a falusi gyülekezetek megszervezésének alapjai. A rendeletek csaknem egészen mellőzték a városon kívül fekvő falusi egyházakat, nem tartalmaztak törvényeket a hívek házassági ügyeire nézve, a világi és egyházi hatalom jogköre pedig nem vált el világosan, így az összeütközések elkerülhetetlenek voltak. Kálvin éppen ezért látta szükségét egy olyan tervezet kidolgozásának, amely a falusi gyülekezetek rendszeres vizitálását szabályozta. Ez a szabályozás volt hivatott biztosítani a jó rend megőrzését, ennek alapján kívánták ellenőrizni a lelkészek munkáját és azt, hogy az egyházközségek megfeleljenek-e vallási kötelezettségeiknek. A reformátor a tervezetet 1546. január 25-én nyújtotta be a genfi tanács elé, és annak elfogadása után határozatba iktatták, hogy ezután a Genfi Egyház mindegyik egyházközségében évente egyszer vizitációt tartsanak. A tervezet alapján az ülésen jelenlévők egyetértve rendelték el, hogy a hatóság a maga kebeléből két tanácsurat, a genfi lelkészi kar hasonlóképpen két tagot kiküld-

⁴¹ Ahogy Nagy Konstantin is ezt tette a niceai zsinat összehívásakor az ariánus vita kapcsán. Lásd: SCHAFF, Philip, *History of the Christian Church* i. m. 357.

vén, általuk minden egyes egyháznak állapotát megvizsgáltassa. Ez a határozat a Genfi egyházrend 1561-es kiadásába is bekerült.⁴²

Kálvin a vizitátor feladatát öt pontban fogalmazta meg, melynek célja az volt, hogy a Genfi Egyházban, azaz a városban és a falusi gyülekezetekben megtartsák a dogmatikai egységet. A négytagú küldöttség tagjai közül a lelkészek a klérust, a tanácsurak pedig a nemeseket, valamint földesurakat vizsgálták meg.

A vizitáló bizottság feladatkörébe tartozott, hogy megfigyelje azokat a tényezőket, amelyek az adott egyház felvirágzását elősegíthették, illetve hanyatlását előidézhették. Felügyelniük kellett, hogy az illető gyülekezet papja, milyen doktrínát hirdetett, hogy volt-e a tanításában olyan elem, amelyet összeegyeztethetetlennek tartottak az evangélium tisztaságával. Meg kellett vizsgálniuk, hogy a lelkész építő módon prédikált-e és találtak-e valami felháborítót, zavarost, feleslegest vagy túl szigorút abban, ahogy a híveit pásztorolta.

A vizitátoroknak egyfelől feladatául szabták, hogy az istentiszteletek látogatására buzdítsák a híveket, akik a keresztényi életben való gazdagodással lelkiükben is növekedhettek; másfelől a hívek számára oly módon kellett elmagyarázniuk, érthetővé tenniük a papi hivatal lényegét, hogy képesek legyenek támaszai lenni a lelkésznek. Meg kellett arról is győződnie, hogy a lelkész a prédikálás mellett menyenyiben teljesítette kötelességeit a templomon kívül: látogatta-e szorgalmasan a betegeket, felelősségre vonta-e azokat a híveket, akik valamiben vétkeztek, ugyanakkor megakadályozta-e azon cselekedeteket, amelyeket Isten elleni véttségnek tartottak. Végezetül a vizitátoroknak fel kellett tárniuk, hogy a lelkész tisztességes erkölcsi életet élt-e, követendő példával járt-e elől, jól bánt-e a híveivel és saját családjával, vagy esetleg aljas módon kicsapongó és frivol volt-e.

Kálvin a vizitálás menetét illetően a katolikus hagyománnyal ellentétben az egyszerűséget és hatékonyságot hangsúlyozta. Amikor a vizitáló bizottság megérkezett a községbe, először tartottak egy istentiszteletet, ahol a megbízott lelkész prédikációjában a keresztényi

⁴² CALVIN, *Theological Treatises*, Editor J. K. S. REID, (Philadelphia: Westminster Press, 1954)73.

életre intette a híveket. Ezt követően a gondnokokhoz, a patrónusokhoz fordultak, és Isten nevére hivatkozva felszólították őket, hogy őszintén válaszoljanak a lelkesük életére, hithűségére, szorgalmára, tanítási módszereire vonatkozó kérdésekre, azaz, hogy Isten nevében imádkozik-e és tanításával az istentiszteletet, valamint Isten igéjének terjedését, a hívek jólétét szolgálja-e. Nem hallgat-e el valamit, ami az Isten országának megerősödését akadályozná.⁴³

A tapasztaltakról nyilvánosan tájékoztatták a gyülekezetet, amelynek során azt a vétkezt, aki nagyobb fenyegetést érdemelt az Ige általi megintésnél, a szokásjog alapján kellett megfeddni. Ha tolerálhatatlan vétség miatt súlyosabb büntetést kellett kiszabni, akkor azt a vizitáló bizottság az elfogadott törvények szerint köteles volt végrehajtani és jelenteniük kellett az ügyet a tanácsnak.

A kálvini egyházlátogatási törvény nyomatékkaal leszögezte, hogy a vizitáció nem azt a célt szolgálja, hogy minden egyes vétséget kivizsgáljon és igazságot statuáljon. Mindössze azért állították föl, hogy a botrányokat elhárítsák és meggyőződjenek arról, hogy a papok nem váltak-e romlottá vagy korrupttá. A vizitáció továbbá nem akadályozta meg az igazságszolgáltatás menetét sem, és nem mentette fel azokat a lelkeseket, akiknek esetleg civil ügyekben a törvény előtt számot kellett adniuk tettükért. Gyilkosságokról sem kérdezték ki a papokat és arról sem, hogy miért nem kaptak büntetést, amikor vétkeztek. Kálvin sommásan fejezte be vizitációs rendszabályát miszerint: *„Ez volt mindig a rend az ősegyházban az apostolok korától kezdve, és az evangélium tiszta tanításának megfelelően ma ez figyelhető meg a reformált egyházakban.”*⁴⁴

Kálvin realista volt, aki tudta, hogy a kormányzás bármennyire is spirituális valóság, az egyházban és a polgári életben egyfajta hatalomgyakorlást is jelent. Ez tűnik ki vizitációs rendeletéből is. Bár ő is megkülönböztette a polgári és az egyházi irányítást és felelősségre vonást, az igazi határt a belső és a külső törvény, vagyis a belső és a külső kormányzás között húzta meg. Mindez a gyakorlatban azt je-

⁴³ PRUZSINSZKY Pál, *Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából*, II. köt. (Pápa: Magyar Református Egyház, 1912)401–402.

⁴⁴ CALVIN, *Theological Treatises* i. m. 74–75.

lentette, hogy annak ellenére, hogy a keresztyén ember elsősorban a belső törvény (azaz Jézus, Ige, Lélek, lelkiismeret) vezetése alatt áll, amíg azonban a földi léte tart, az egyházban és a világban is szüksége van egy külső rendre és kormányzásra, ellenőrzésre és felügyeletre. Azt mondhatjuk, hogy Kálvin ezzel az elvvel túllépte a Luther-féle „kétféle kormányzási sémát”, miszerint Isten a világban a törvény, az egyházban pedig az Ige által kormányoz. Kálvin az egyházat sem tekintette a törvény (Tízparancsolat) szerinti kormányzás alól kivételnek. A fentebb említett 1541-es genfi egyházrendje is ezt példázza. Abból az elgondolásból indult ki, hogy miután az emberek kezében minden hatalom korrumpálódhat, ezért nem engedhető meg, hogy egy ember, vagy egy csoport kezében összpontosuljon, hanem helyesebb, ha megosztják.⁴⁵ Így alakult ki az a rendszer, hogy a gyülekezetben folyó legfontosabb munkákat az egyszemélyes vezetés helyett négy hivatal képviselőire osztotta: a lelkészekre, a tanítókra (doktorok), a vénekre (presbiterek) és a diakónusokra.

Ennek következményeképpen a hangsúly eltolódott a püspök személyéről – mint az egyház látható fejről – az egyház helyes irányú cselekvése felé. A püspöki kompetenciákat és feladatkört kollektív szervek, nagy részben világiak (laikusok) vették át. Az egyházlátogatási rendeletről is megfigyelhetjük, hogy a lelkészek és a gyülekezetek ellenőrzését, vizitálását egy lelkészekből és részben világiakból, tehát nem magasabb tisztséget betöltő személyekből álló testület végezte. Az egyházi szervezetből eltűnt a felettes szerv, amely nagyobb jogokkal bírt volna, mint a gyülekezet. A gyülekezet maga választotta meg a vezető testületet, a konzisztóriumot, amelynek tagjai döntő részben világiak voltak. Ez a testület vált jogosulttá arra, hogy döntést hozzon a közösséget érintő minden kérdésben, gyakorolja az egyházfegyelmet, a diakóniát és ellenőrizze a híveket két vizitálás között.

Genfben akkor még nem jött létre az a kormányzási forma, amely később a református egyháznak jellegzetessége lett, nevezetesen a zsinati-presbiteri rendszer. Ezt csak az 1571-es Emdeni egyházrend dol-

⁴⁵ Szűcs Ferenc, „Kálvin tanítása az egyházkormányzásról”, in *Confessio* 3. sz. (2007): 13.

gozta ki. A zsinati-presbiteri rendszer lényege, hogy a gyülekezeteket a nép által választott presbitérium (konzisztórium) irányítja, amelynek tagjai a lelkész, a presbiterek, a diakónusok. Ők döntenek a saját ügyeikről. A korábbi római katolikus gyakorlattal ellentétben, ahol a döntés és a tanítói jog kizárólag a klérus kezében összpontosult, a református egyházakban ez a világiakat is megilleti, így a gyülekezetekre vonatkozó határozatok úgy születnek meg, hogy a választott egyháztagok végeredményben a saját ügyeiket oldják meg. A lutheri egyházakban – ahol a korábban említett fejedelmi egyházkormányzást gyakorolták – nem egyházmegyékről (dioecesis), sokkal inkább politikai egységekről beszélünk. Maga a világi uralkodó határozta meg az egész territórium felekezetét a *cuius regio, eius religio* (akié az ország, azé a vallás) elv alapján. Ugyanő gondoskodott (koordináló módon, anyagilag, nem pedig azzal az igénnyel, hogy az egyház lelki jellegén változtasson) a lelkészi hivatalokról, az iskolákról, az egyházi vagyonról. Itt még nem beszélhetünk a gyülekezetek fölé rendelt zsinatról.⁴⁶ Melancthon egyházlátogatási rendeletében már láttuk, hogy a korábbi püspökök által gyakorolt lelki funkciók egy részét a papok fölé helyezett vizitátorok és szuperintendensek vették át.

Az evangélikus egyházrendek a 16. században még nem javasolták a gyülekezetet vezető testület létrehozását, sőt jelentős szabadságot biztosítottak a meglévő gyülekezeti szokásjognak. Az ő felügyeletüket elsősorban felülről koordinálták és a vizitátorok látták el.

Az egyházlátogatási joggyakorlat a különbségek és hangsúlyeltolódások ellenére mindkét felekezetnél ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen, hogy ellenőrizték a lelkészek munkáját a tanbeli egység megőrzése érdekében, hogy feltárják az esetleges hiányosságokat, ezek orvoslásában vagy a vitás esetekben tanácsot adjanak, megfedjenek minden olyan cselekedetet, amely az evangélium szellemétől idegen, ellenőrizték a sákramentumok helyes kiszolgáltatását, a lelki munka progresszivitását, az iskolákat, a nép és az ifjúság nevelését, valamint az anyagi, infrastrukturális feltételeket. Ezen a téren is adódnak kö-

⁴⁶ GÖRÖZDI Zsolt, „A protestáns egyházrendek problematikája a reformáció egyházaiban a 16. században” i. m. 50–51.

zös középkori előzmények, de a hangsúly a kora újkorban a vizitálás rendszerességére, az írásban felvett jegyzőkönyvek vezetésére tevődött. A protokollumokból lehetett nyomon követni a változásokat, a megvalósításokat, hiányokat. Természetesen mindezt úgy tették, hogy a reformációhoz igazították az egyházi élet egészét.

A magyar protestáns egyházak vizitációja

A 16. századi magyar református egyházszervezet sajátossága abban állt, hogy nem állították fel a gyülekezeti presbitériumokat, és a középső, valamint a legfelsőbb szinten megtartották a középkori egyházi hierarchikus struktúrából származó esperesi és püspöki funkciókat. Ez nem jelentette azt, hogy ez a szervezeti forma kívül esett volna a kálvini reformált egyházak keretein. Kálvin maga ajánlotta például a lengyel egyháznak, hogy tartsák meg az érseki és a püspöki elnevezést. Azt állította, hogy nem a név a lényeges, hanem maga a tartalom, azaz: a reformált egyház püspökei ne legyenek teljhatalmú uralkodók az egyházban, mint katolikus elődeik, hanem ők legyenek a legnagyobb tekintélyű tanácsadók és felügyelők, ők legyenek az egyházkormányzó gyűlések elnökei, és úgy forgolódjanak a papok között, mint a konzulok a szenátorok között. Martin Bucernek⁴⁷ is az volt a véleménye, hogy a püspöki tisztség megmaradhat, csak az a fontos, hogy lelkészek válasszák meg őket, és ahhoz a gyülekezeteknek lehetőségük legyen a maguk jóváhagyását megadni vagy megtagadni.⁴⁸ A magyar reformátusok is viszonylag korán, a 17. század elején belátták, hogy szükség van a presbitériumok felállítására, de ennek teljes körű megvalósítása csak a 19. század első felében történt meg.⁴⁹

A magyarországi reformátusok helvét irányú, de sajátos episzkopális rendszere, amelyben egyaránt érvényesült a fölé- és alárendeltség, a vizitáció intézményében is tetten érhető. A gyülekezetek egyházmegyékbe, azok egyházkerületekbe szerveződtek és a lelkészeknek

⁴⁷ Martin Bucer német reformátor, 1531-től a reformáció svájci ágának irányítója.

⁴⁸ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban” i. m. 197–198.

⁴⁹ Bővebben lásd a *Confessio* 2007. 3. sz., a presbitériumokról szóló tematikus kiadványt.

a püspök és az esperesek voltak az előjárói. „*E hierarchia tette lehetővé az egyházlátogatás intézményét, mivel a püspök s az esperes ellenőrizhette a gyülekezet s a lelkész vallásosságát.*”⁵⁰ A magyarországi református egyház igazgatása egyházkerületenként külön-külön (nem is mindig azonos rendszer alapján) hozott szabályrendeletekkel működött egészen az 1881-es alkotmányozó zsinatig, amikor létrehozták az egységes igazgatású, az erdélyi egyházkerület csatlakozásával immár öt egyházkerületből álló Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházat.⁵¹

A Trencsén megyei Zsolnán 1610-ben Thurzó György gróf, nádor vezetésével evangélikus egyházi zsinatot tartottak, ahová meghívták Felső-Magyarország evangélikus főurait, nemeseit, prédikátorait, valamint a szabad királyi városok képviselőit, hogy az 1608. évi pozsonyi országgyűlés által biztosított vallásgyakorlási jog értelmében az evangélikus egyház szervezeti kereteit kialakítsák, vezetőit megválasszák. Itt tíz megye lutheránus híveit három egyházkerületbe szervezték, s élükre szuperintendenseket neveztek ki. Ezen a zsinaton határozatot hoztak arról, hogy a szuperintendens teendői közé tartozik az is, hogy évente személyesen látogassa meg az egyházközségeket, akadályoztatása esetén pedig ezt a feladatot az esperes végezze el. A négy évvel később tartott szepesváraljai zsinat az egyházlátogatás kapcsán azt a kiegészítést tette, hogy a vizitátor vegyen maga mellé valakit a vármegyei nemesek közül. Az evangélikusoknál a vizitátorok mindig a püspökök voltak, az esperesek csak mint felvigyázók jelentek meg.⁵²

A magyar protestáns egyházlátogatásról a legkorábbi adat az 1550-es tornai zsinat végzéseiben maradt fenn, amikor a püspök feladatai között felsorolták a vizitálást is. Ezt követően az 1562-es és

⁵⁰ MOLNÁR Attila, „A »Protestáns etika« Magyarországon, A puritán erkölcs és hatása”, (Debrecen: Ethnica Kiadás, 1994)121.

⁵¹ *Magyarország a XX. Században, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*, II. köt., főszerk. KOLLEGA TARSOLY István, (Szekszárd: Babits Kiadó, 1997)309.

⁵² SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás (canonicavisitatio)* i. m. 22.

1567-es debreceni zsinat is foglalkozott a kérdéssel.⁵³ A református püspöki, azaz generális vizitálásról a korai hercegszöllősi,⁵⁴ majd később a komjáti kánonok⁵⁵ rendelkeztek. A főpásztor azonban az egyházkerület nagysága vagy a politikai-katonai viszonyok miatt gyakran nem tudott eleget tenni kötelességének, ezért a látogatást az esperesek és egy bizottság feladatává tették.

A 17. század közepén a puritanizmus és ortodoxia vitájában felértékelődött a vizitáció szerepe, ugyanis a püspökök és esperesek gyakran éltek ezzel a lehetőséggel, hogy a lelkészek és a hívek vallásosságát ellenőrizzék. „A vizitáló a prédikátortól s a gyülekezet tagjaitól próbálta megtudni a gyülekezet helyzetét. Természetesen »bejárta« a templomot, iskolát, temetőt s rögzítette a hibákat s a tennivalókat. Ezen túl azonban főleg a gyülekezet hitbeli, erkölcsi állapota érdekelte a vizitálót.”⁵⁶ Ebben a kontextusban egyáltalán nem véletlen, hogy az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat, a puritánok ellen fellépő erdélyi református püspök Geleji Katona Istvánra bízta az egyház törvénykönyvének összeállítását, amely Geleji-féle kánonok néven vonult be a köztudatba. A gyűjteménynek az esperesi egyházlátogatásra vo-

⁵³ Uo. 23.

⁵⁴ „27. Hogy az Anyaszentegyház mindenütt keresztyéni fenitékben és jó rendtartásban maradhasson, végezésünk az, hogy minden esztendőben etszer az Ecclesiák meglátogatassanak, és mind az tanítóknak, mind az hallgatóknak tudományokról és erkölcsökről való tudakozás legyen, de úgy, hogy az látogató embereknek mindenütt eledelt adgyanak azok, a kikhez menendenek.” Lásd: Hercegszöllősi zsinat 1576. 27. kánon, in Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. (Budapest: Kiadja A Magyarországi Protestáns Egylet, 1881) 682.

⁵⁵ 1623. szeptember 13-án a komjáti zsinaton hozott határozatok 10. kánonja írja elő a „A püspöknek kiváltképpen való teendői”-t, többek közt azt, hogy az egyházközségeket néha soron kívül személyesen is meglátogassa, az espereseket évenkénti vizitációra kötelezze. THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története, I. köt., 1523–1674*. (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1998) 456.

⁵⁶ MOLNÁR Attila, „A »Protestáns etika« Magyarországon, A puritán erkölcs és hatása” i. m. 121.

natkozó 88. kánonja⁵⁷ – tulajdonképpen a korábban említett 1881-es alkotmányozó zsinatig – az egész országban meghatározta a vizitáció rendszerét és egyben formáját is. Kezdetben csak a három keleti,⁵⁸ majd később valamennyi egyházkerületben érvényre lépett ez a törvény.⁵⁹ A kánon szerint az esperes tisztje volt, hogy az igazgatására bízott egyházakat két vagy három jelesebb társával együtt évente látogassa meg. A püspök számára is kötelezővé tették az úgynevezett „vizitatiogeneralist” vagyis az általános egyházlátogatást. Eszerint az egyházmegyét minden harmadik évben kellett vizitálni – a már bevett szokás szerint felváltva ti. a magyarokat az egyik, a székelyföldiek pedig a másik évben –, oly módon, hogy a püspök maga mellé vett két-három esperest, akik képviselték az egész egyházat s velük együtt látogatta meg az esperesi székhelyeket.⁶⁰ Az esperesi vizitálás előírásaiban megfigyelhetjük azt a hármas felosztást, amelynek mentén a szenioroknak teljesíteniük kellett feladataikat. Mindenekelőtt ki kellett kérdezniük a híveket lelkészüik valláserkölcsei életéről majd a lelkészt a hívekről. Ezt követően az iskolai oktatás és nevelés színvonaláról, a tanító képzettségéről kellett meggyőződniük. Kötelességeik közé tartozott az is, hogy meghallgassák – elsősorban a gyülekezetben újnak számító – lelkész vagy tanító szónoklatát, illetve iskolai vizsgáját. Végezetül pedig az egyház javait, anyagi ügyeit kellett számba venniük. Ha összehasonlítjuk az európai protestáns vizitáci-

⁵⁷ A 88. kánont lásd: GELEJI KATONA István, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649, magyar nyelvre fordította Kiss Áron, (Kecskemét: 1875)* http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM#KANON88 (Utolsó letöltés: 2021. november 21.). 51–53.

⁵⁸ Szabadi István megállapítása szerint a Tiszántúlon ez a törvény csak 1734-ben jutott érvényre. Lásd: SZABADI István, „»Nagy atyáinknak is az atyaik szerzették«: A Szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1808–1809”, (Debrecen: 2006) 5.

⁵⁹ BUCSAY Mihály, *A magyar protestantizmus története 1521–1945*, (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985) 130. továbbá SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatási m. 31.*

⁶⁰ GELEJI KATONA István, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött i. m. 92. kánon 57–60.*

ós gyakorlattal, a gazdasági ügyek számbavétele újnak számított az egyházlátogatás gyakorlatában. A hitbeli, lelki, erkölcsi, szellemi és anyagi kérdésekre kitérő komplex rendelkezés a protestantizmusnak azon elvét érvényesítette, hogy a hívő ember életének teljességét felügyelet alatt kell tartani. Ez maga a hatalomgyakorlás, hiszen a fegyelmi ügyek kapcsán az egyház a világi hatóságra támaszkodva érvényesítette akaratát, ahogy a kánon fogalmaz „*felhasználva, ahol kell és lehet, még a polgári hatóság hatalomkarát is*”.⁶¹

A Magyar Királyságban a katolikus megújulás lendülete a Tridentinum végrehajtásában – erőteljes ellenreformációs törekvésekkel párosulva – egészen a török alóli felszabadító háborúig (1683–1699) kitartott és diadalra jutott. A katolikusok mindenekelőtt az egykori hódoltsági területek egyházi életének újjászervezésével folytatták expanziójukat. A katolikus egyház megerősödését egyfelől a protestánsok ellen folytatott perek – amelyekkel az egyházi elitet kívánták megtörni –, másfelől a Thököly-felkelés kudarca, a szuverén hatalmi entitás elvesztése – az Erdélyi Fejedelemség Habsburg kézre kerülésével – segítette elő. Mindeközben a protestáns felekezetek a nemzetközi szerződésekként értelmezett békére és rendi szabadságokra hivatkozva próbálták védeni jogaikat és autonómiájukat.

A Habsburg abszolutizmus nemcsak az egyházak működését szabályozta, hanem beavatkozott a tartalmi kérdésekbe is. A korábban már említett *Explanatio Leopoldina* (1691), majd az első és második *Carolina Resolutio* (1731, 1734) értelmében többek között az artikuláris helyekre korlátozta a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását. A magánkultusz, azaz a vallásos könyvekből való felolvasás helyét pedig a legszorosabban vett családi körre szűkítette. Mindezekon túl korlátozta a vizitációt, a nem artikuláris helyeken azt csak az illetékes katolikus főesperes gyakorolhatta. Az evangélikus és a református egyházat – az erdélyi kivételével – négy-négy egyházkerületre osztották, s azok élére szuperintendenseket neveztek ki. Ez az új működési elv – amely, jóllehet egy korábban kialakult hagyományra épült – valójában hierarchizáltságánál és centralizáltságánál fogva a Habsburg

⁶¹ Uo. 88. kánon 52.

kormányzat számára biztosította az egyházszerkezet könnyebb ellenőrzését.⁶² A protestánsok teljes körű vizitációs jogukat csak a türelmi rendelettel nyerték vissza.

Felhasznált irodalom

BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció”, in *Korall* 57. sz., 2014.

BEKE Margit, Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637), Srigonium Antiquum 3., Budapest: Márton Áron Kiadó 1994.

BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban”, in *Református Egyház* 1. sz., 1964.

BUCSAY Mihály, *A magyar protestantizmus története 1521–1945*, Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985.

COULET, Noël, *Les visites pastorales*, Typologie des surces du Moyen Âge occidental, Fasc 23., Turnhout Belgium: Brepols, 1977.

DAVID, Pierre, *Étude historique sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle*, Collection Portugaise, Publiée sous le Patronage de L'Institut Français au Portugal 7ème Volume, Lisbon, Paris: 1947.

ERDŐ Péter, Ókeresztény írók 5, szerk. VANYÓ László, Budapest: Szent István Társulat, 1983.

GÁRDONYI Máté, „A katolikus egyház tridenti reformja”, in *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*, szerk. GÖZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009.

GÁRDONYI Máté, „A Trentói zsinat teológiai jelentősége”, in *Vigilia* 5. sz., 1999.

GELEJI KATONA István, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649*, magyar nyelvre fordította Kiss Áron, Kecskemét: 1875. http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM#KANON88

⁶² NAGY Zsombor, „A múlt század második feléből származó magyar református canonicavisitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái”, in *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma* (1998. november 3.), *Tanulmányok*, szerk. Kósa László, Kiss Réka, (Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999) 126.

GÖRÖZDI Zsolt, „A protestáns egyházrendek problematikája a reformáció egyházaiban a 16. században”, in *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 4. sz., 2008.

GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára, 1528”, in *Theológiai Szemle*, 1. sz., 2006.

GÖRÖZDI Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2014.

HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, Dissertationes Hungaricae Ex Historia Ecclesiae, München: Aurora Könyvek, 1973.

HUSZÁR Elemér, „Az egyházmegye látogatása”, in *Hittudományi Folyóirat* 20. évf., 1909.

Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század, szerk. TOMISA Ilona, Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest: Kiadja A Magyarországi Protestáns Egylet, 1881.

KOVÁCS András, KOVÁCS Zsolt, *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I., 1727–1737*, Kolozsvár: Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002.

Magyarország a XX. Században, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság, II. köt., főszerk. KOLLEGA TARSOLY István, (Szekszárd: Babits Kiadó, 1997.

MELANCHTHON, Philipp, *Articuli de quibusegerunt per Visitatores in regione Saxoniae*, Wittembergae: 1527

MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005.

MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*, Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003

MOLNÁR Attila, *A »Protestáns etika« Magyarországon, A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen: Ethnica Kiadás, 1994.

NAGY Zsombor, *A múlt század második feléből származó magyar református canonicavisitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái*, in *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma* (1998. november 3.), *Tanulmányok*, szerk. KÓSA László, Kiss Réka, Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999.

- PRUZSINSZKY Pál, *Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából*, II. köt., Pápa: Magyar Református Egyház, 1912.
- SCHAFF, Philip, *History of the Christian Church*, Volume VII., Modern Christianity, The German Reformation, Christian (Classics Ethereal Library: 2002. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc7.ii.v.xiii.html>
- SZABADI István, »Nagy atyáinknak is az atyáik szerzették«: A Szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1808–1809, Debrecen: 2006.
- SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II. köt., Budapest: Ecclesia Kiadó, 1985.
- SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás (canonicavisitatio)*, Miskolc: 1900.
- SZÜCS Ferenc, Kálvin tanítása az egyházkormányzásról, in *Confessio* 3. sz., 2007.
- The Council of Trent. Session XXIV, Chapter III.* <http://www.thecounciloftrent.com/ch24.htm>
- THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története, I. köt., 1523–1674.*, Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1998.
- TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon*, Budapest: 1908.
- TIMON Ákos, *A visitatiocanonica a magyar egyházjogban*, Budapest: 1884.
- TÓTH István György, »A Trentói zsinat és Magyarország», in *Vigilia* 5. sz., 1999.
- TUSOR Péter, »Felekezetszerveződés a kora újkorban», *Vigilia* 1. sz., 2008.
- VANYÓ Aladár Tihamér, *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma: 1941.
- VARGA Imre, »A canonicavisitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége», in *Vigilia* 2. sz., 1977.
- VARGA Imre, »A canonicavisitatio», in *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 1. köt., Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1989.
- VARGA Imre, »A Győri Székesegyház Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből», in *Arrabona* 13., 1971.
- WOLLENBURG, George F., »An Assessment of LCMS Polity and Practice on the Basis of the Treatise», in *Concordia Theological Quarterly*, Volume 49, Nr. 2–3., 1985.